

Gazâlî'nin Bâtınîlere Karşı Yazdığı Eserler Üzerine Bir İnceleme*

A Study on the Writings of Ghazali against Batinis

Ramazan GÜNDÜZ**

Öz

Orta Çağ İslam dünyasının içine düştüğü siyasi ve fikrî kriz, öncelikle devlet ve toplumların siyaseten bölünüp parçalanmasıyla sonuçlanmıştır. Ardından fikrî ihtilafların çoğalması toplumu ciddi sapmaların eşiğine getirmiştir. Böyle bir kaos ortamında Gazali, Müslümanları ihya etme gayesiyle müceddidlik misyonu üstlenmiş, ilmî ve amelî yönlerin tekrar inşa edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Gazali, ihya projesine başlamadan önce, İslam dünyasındaki gerilemenin sebeplerinin ortadan kaldırılması için bir imha/iptal girişiminde bulunmuştur. Sapmaların temel sebebi olarak felsefe destekli Bâtınî düşüncüyü görmüş ve bunu bertaraf etmek istemiştir. Gazali ihya hareketiyle ilk olarak İslamî ilimlere bir metodoloji kazandırmak istemiştir. Böylece İslami ilimlerin ihyası sayesinde ahlaki yozlaşmanın önüne geçilebileceğini öne sürmüştür. Müslümanlara yeniden bir ruh verme çabasıyla Bâtınîleri eleştirmiş ve bu konuda eserler kaleme almıştır. Eserlerinde bu imha gayretinin izleri görülür.

Bu çalışma literatür tarama yöntemine dayalı olarak hazırlanmıştır. Araştırmada Gazali'nin tecdit faaliyetinin imha yönünü oluşturan eserler ele alınmıştır. Bu eserler, Gazali'nin Bâtınî ilâhiyatının tutarsızlığını göz önüne sermek için verdiği zihinsel çabanın ürünleridir. Söz konusu eserler içerikten ziyade genel biçim nitelikleri yönüyle incelenmiştir. Bu bağlamda kitapların isimleri, nüshaları, baskıları, tercümelemleri, vb. teknik bakımdan tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gazali, Tecdit, İhya, İmha, Bâtınîler, Bâtınî eleştirisi.

Abstract

The political and intellectual crisis that the medieval Islamic world has faced, primarily resulted in political disintegration of states and societies. Then, proliferation of intellectual conflicts brought to society to bring of serious deviations. In such chaos, Gazali undertook a mission of mujaddid in order to revive of Muslims. He stated that scientific and practical aspects should be rebuilt. Before starting this project, Gazali attempted to destruction/cancellation in order to eliminate the causes of the decline in the Islamic World. He accepted that the main reason for deviation is Batini though, supported philosophically. Therefore Gazali, wanted to destroy this idea. Gazali firstly wanted to bring a methodology to Islamic sciences with the revival movement. He argued that moral corruption could be prevented thanks to Islamic sciences. He criticized the Batini movement in an effort to give Muslims a new spirit and he wrote new books and booklets. There are traces of this destruction effort in his works.

This study prepared based on the literature review method. In this research the works that constitute the destruction of the Gazali's retaliation activity are discussion. These works are products of mental effort of Gazali, in order to reveal the inconsistency of Batini divinity. These works analyzed in term of general form characteristics rather than content. In this context, all books of Gazali related the themes depicted technically in front of names, copies, editions, translation of books etc.

Keywords: Gâzali, renewal, recreate, annihilation, Batiniyya (esoteric), criticism of Batiniyya.

* Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Kelam) Anabilim Dalında Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün yönetiminde "Gazâlî'nin Bâtınîlerle Mücadelesinin Kelâmî Tahlili" başlıklı devam eden Doktora Tezinin bir bölümünden tekrar düzenlenerek ve genişletilerek hazırlanmıştır.

** Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doktora Öğrencisi, rmzngndz33@gmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0002-7447-2487

Giriş

Gazâlî, Orta Çağda İslam düşüncesinin şekillenmesinde önemli etkileri olan çok yönlü bir âlim, fakih ve düşünürdür. O, İslamî ilimlerin birçok alanında ortaya koyduğu fikrî çabayla yaşadığı dönemden bugüne kadar kendisinden söz ettirmiş bir kişiliktir. İslam dünyasının dinî ve siyasi atmosferinin son derece çalkantılı bir dönemde yaşayan Gazâlî, döneminin kültürel krizini bizzat kendi nefsinde yaşamış, bu krizden kurtulmak için gerek kendi şahsında gerekse İslam toplumunda bir tecdit ve ihya hareketi başlatmıştır.

Gazâlî, kendisinden önceki dört asırlık İslam medeniyetini yeniden yorumlayarak İslamî ilimleri belirli bir metodoloji üzerine tekrar inşa etmeyi başardığı gibi özünden uzaklaşmaya başlayan Müslüman toplumunun ahlaki zaaflarının da çarelerini aramıştır. Kendisini yaşadığı asrın müceddidi olarak vasıflandıran Gazâlî,¹ bu tecdit projesinin fikrî ve eylem alanlarını gerek kendi hayatında gerek toplum yaşamında faaliyete geçirmeye gayret etmiştir. Onun tecdit misyonunun iki önemli merkezi bulunmaktadır: ilim ve amel/eylem. Bu misyonun hedefinde ise hem kendi bireysel kurtuluşu hem de toplumsal kurtuluş yer almaktadır. Kişinin bireysel kurtuluşunun da toplumsal kurtuluşun da birinci şartı, ilmî ve fikrî gelişimin sağlanmasıdır. Gazâlî, İslam toplumunun ilmî ve fikrî gelişimine en çok katkıyı yapan düşünürlerin başında geldiği söylenebilir. Onun daha talebeliğinde başlayan telif faaliyeti hayatının son gününe kadar devam etmiştir. Son yazdığı eserini ölümünden birkaç gün önce tamamlamış olması² fikrî üretkenlikteki tükenmez enerjisinin vesikasıdır. Ona göre bireysel ve toplumsal kurtuluşun ikinci önemli şartı ise bireyi ve toplumu refaha götürecektir amelî/eylemsel pratiklerin hayat verdiği bireyin sağlam bir ahlaki vasıfla yetiştirilmesidir. Gazâlî, bu misyonun kendisinde şahsileştiği bir âlim kimliğini; telif ettiği eserler, verdiği mücadeleler ve ortaya koyduğu bireysel tutumlarıyla yansıtan biri olduğu söylenilebilir.

Gazâlî'nin ilmî hayatının ve İslam toplumunda üstlendiği tecdit faaliyetinin diğer bir vechesi olan “hakikati keşfetme” çabası, onun ihya projesinin temel argümanlarını oluşturur. Bu ihya projesi, İslam toplumunda bir ilmî zihniyet ve amelî pratiğin hayata geçirilmesidir. İlmî zihniyet; İslamî ilimlerin kendi öz kaynaklarından beslenerek toplumu zihnen inşa etmeye elverişli, inanç ve amel hususunda onları birtakım sapmalardan koruyacak bir zeminde formüle edilmesidir. Amelî pratik ise; dinin fiili yaşamdaki ibadet ve muamelelerinin bütün gereklerinin ilk neslin (asr-ı saadet) uygulamalarına mutabakat etmesidir.

Gazâlî'nin ilim-eylem/amel ve hakikati keşfetme şeklinde özetlenebilecek tecdit faaliyeti ise iki önemli projeyi gerçekleştirmeyi amaçlamıştır: ihya/inşa ve imha/iptal. Gazâlî üzerine zihin yoran entelektüeller, onun ihya projesinden sık sık bahsederler. Özellikle *İhyau Ulûmi'd-Din* adlı eseri üzerinden onun İslam toplumundaki ihya hareketinin başarısı ve etkilerinden söz ederler. Ancak Gazâlî'nin İslam toplumunda başlattığı tecdit faaliyetinin ihya aşamasına geçmeden önce planlanmış ve fikri semereleri inşa edilmiş bir de imha/iptal vechesi bulunmaktadır. İmha/iptal projesinin hedefindeki fikir, felsefe ve bätünlük; kişiler ise filozoflar ile Bätünilerdir. Burada özellikle felsefeyi imhadan kastımızın “Gâzâlî'nin İslam fikir hayatında felsefeyi baltaladığı” yönündeki eleştiriyi haklı çıkaran bir

¹ Gazâlî, el-Münkizü mine'd-Dalâl, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz), (a), s. 604. Gazâlî'den sonra da bazıları onu hicri beşinci asrın müceddidi olarak görmüşlerdir. Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, (Beyrut: Matbaatü'l-Meymenîyye, 1994), C.I, s. 26.

² Gazâlî'nin son eseri *İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm*'dir. Bu eserin Gazâlî'nin vefatından yaklaşık iki sene sonra istinsah edilen nüshasının ferağ kaydında “Bu eser Gazâlî'nin son eseridir. O, bu eseri 505 senesinin Cumâde'l-âhira ayının başlarında bitirdi.” ifadeleri yazmaktadır. Ferağ kaydının hemen kenarındaki müstensihin dışında birinin İbn Kesîr'in *Tarih*'inden hareketle düştüğü notta da Gazâlî'nin 505 senesinin Cumâde'l-âhira ayının 14'üncü pazartesi günü vefat ettiği bilgisi yer almaktadır. Bkz, Mahmut Kaya ve M. Cüneyt Kaya, *Gazzâlî Kelâm ve Halk İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm el-Kânûnu'l-Küllî fi't-Te'vîl, Neşir, Tercüme ve İnceleme*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), (çevirenlerin girişi), s. 9.

amaca matuf olmadığını belirtmeliyim. Özetle Gazâlî'nin felsefeyi imha etmedeki hedefi, filozofların akli hakikatin salt belirleyicisi olarak görmelerini engelleme ve metafizik dediğimiz alanda aklın rolünü kısıtlamaktır.

Gazâlî, Bâtınîlerin özellikle kendi dönemindeki Nizârî İsmâîlîlerinin dinin temel dayanağı olan Kur'ân nassını keyfi tevillerle kendi inanç ilkelerine mesnet etmek suretiyle onun bütün Müslümanları kapsayıcı otoritesini sarsmalarının verdiği keyfi yorum anlayışını ve Bâtınîlerin “talim” fikirlerinin neticesi olan, masum imamın tekelinde şekillenmiş, nesnel eleştiri mekanizmasına kapalı kişisel bilgi oligarşisini iptal/imha etmeyi hedeflemiştir. Diğer yandan İslâmî ilimlerin sistem kurucu alanları olan kelâm (akâid) ve fıkıh (amel) disiplinlerini mantığın kontrolünde belirli bir metodoloji üzerine inşa etme çabası da onun ihya/inşa hedefine matuftur. Bu sebeple onun telif ettiği eserler; özellikle kelâm, mantık, usulü fıkıh ve tasavvuf bütüncül bir tahlile tabi tutulduğunda bu imha/iptal ve ihya/ inşa projesi göze çarpacaktır.

Gazâlî, felsefi ve bâtinî akımlarla mücadelesini toplumsal zeminde yansımaları olacak şekilde önceden kurguladığı ihya hareketinin bir parçasına dönüştürmüştür. Gazâlî'nin ihya hareketi iki temel nazariye üzerine konumlandırılmıştır. İslam toplumunu zihnen akamete uğratan, İslam dışı unsurlardan beslendiğini iddia ettiği felsefi ve bâtinî zihniyeti iptal/imha etmek; bunun yanında İslam'ın kendi ilmî geleneğini yine kendi öz kaynakları olan Kur'an ve sünnet istikametinde ve akli düzlemde yeniden inşa/ihya etmek. Bu tecdit faaliyetinin pratik yansıması; felsefi düşüncenin zararlı taraflarının İslami ilimlerin içinden ayıklanması imha ve veçhesini; kelâm ilminin felsefenin mantık ilkesiyle aklileştirilerek yeni bir metotla inşa edilmesi suretiyle muhtevasının tutarlı ve işlevsel hale getirilmesi ise ihya tarafını oluşturmaktadır. Ayrıca tasavvufun fıkıhla bütünleştirilerek Sünnî İslam'a entegre edilmesi de İhya faaliyetinin pratikleştirilme gayesine matuftur. Yine gnostik düşüncenin İslami ilimlerin içine sızmasını önlemek adına bu düşüncüyü sahiplenen bâtinî anlayışı reddetmek imha; bunun yerine Sünnî tasavvufun keşfi bilgisini bir epistemoloji yöntemi olarak inşa etmek ise ihya boyutunu oluşturmaktadır. Telif ettiği eserlerinde bu imha ve ihyanın yöntemleri, kullandığı retoriğe yansıdığı gibi eserlerinin genel muhtevasında da çoğunlukla bu iki hedefi gözettiği sezilmektedir. Tehâfüt/tutarsızlık, fedâih/saçmalık, kâvâsım/yıkıcı, mufassıl/ayıran gibi birçoğu eserlerinin isimlerine de yansıyan mefhumlar, onun zamanının etkili fikirlerini yok etmekteki hırsını gösterir. Diğer taraftan, İhya/diriltme, münkız/kurtarıcı, kıstâs/kriter, mizân/kural, mi'yâr/ölçü vb. kullandığı terimler ise onun imha ettiği ideolojinin yerine ikame etmeyi düşündüğü İslam düşüncesinin temel unsurlarını yansıtan ifadelerdir. Gazâlî'nin eserlerinin muhtevasındaki imha ve ihyanın hedefi ise felsefenin akli ön plana çıkararak bütün hakikatleri akli çaba ile ispat etmesine karşın akli araçsallaştırarak onu vahyi anlamının bir kılavuzu/aleti derekesine getirmektir. Diğer yandan Bâtınîlerin nassın zahirini itibarsızlaştırmalarının önüne geçerek naslarda zahiri anlamın öncelenmesi suretiyle bir beyan epistemolojisi inşa ederek nassın herkesi bağlayıcı olmasına vurgu yapmak ve masum “imamet teorisinin” yerine “masum nebi öğretisini” ilke olarak yasallaştırmaktır.

Entelektüel hayatında taassuba asla yer vermeyen Gazâlî,³ devrinin bütün fikrî akımlarına bir muhakkik/hakkı arayan gözüyle bakarak bunların hangisinin gerek epistemoloji gerek eylem açısından hakkı temsil edebilecekleri hususuna kafa yormuştur. Neticede felsefenin hakkı temsil etmede bir yetki gaspına yeltendiğini düşünerek onu vahyin önüne geçmeyecek şekilde sınırlamaya çalışmıştır. Diğer taraftan Bâtınîlerin gerek bilgi nazariyelerini gerekse talim doktrinlerini adeta saçma bularak İslami

³ Gazâlî, mezhep taassubuna şiddetle karşı çıkan bir düşünür olarak eserlerinde daima hür düşüncenin bayraktarlığını yapmıştır. Mezhep taassubunun, kabile veyahut cemaat bağlılığının toplumdaki tezahürü olarak ortaya çıktığını belirtir. Mezheplerin bir takım sosyolojik ve dini olguların inanca yansımından dolayı farklılık arz ettiğini dile getiren Gazâlî, insanın doğruya ulaşabilmesi için şüphe etmesini, dikkatlice tetkik ederek hareket etmesini ve kendi aklının istiklaline güvenmesini öğütler. Bkz, Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, thk, Süleyman Dünya, (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1964), s. 405-409.

zihniyetin içine fikren ve siyaseten çöreklenen bu ideolojiyi imha etmeye çalışmıştır. Gazâlî, evveli emirde hakkı temsil ettiklerini iddia eden dört zümrenin varlığını onaylayarak bunların hakikati temsil edip etmediklerini tetkik etmeye koyulmuştur.⁴ Gazâlî, tahkikinin neticesinde felsefe ve Bâtînlîğin hakikati temsil etmedikleri kanaatine varmış ve bu akımları tehlikeli bularak imha/iptal etmeye çalışmıştır. Diğer taraftan kalam ve tasavvufu ise her ne kadar birtakım zafiyetleri olsa da bu iki disiplinin İslam milletinin kurtuluşu ve içine düştüğü fikri ve amelî zafiyeti bertaraf edecek yegâne ilmî ve amelî/eylemsel yol olduğuna kanaat ederek kelâm ve tasavvufu ihya/inşa etmeye çaba harcamıştır.

Gazâlî'nin Bâtînlere Yönelttiği Eleştirisinde Kullandığı Temel Yöntem

Gazâlî'nin dönemine gelinceye kadar yazılan reddiyelerde,⁵ muhatap olunan Bâtîni kitlenin yapılanma biçimi ve davetlerinin amacı hususunda tereddüde düşülmesi, Bâtînîlerin görüşlerini eleştirmek amacıyla yazılan eserlerin bakış açılarına ve içeriklerine de yansımıştır. Büyük ölçüde bir kelâmcı refleksiyel yazılan eserler istenilen neticeyi meydana getirmediği gibi, her geçen gün İsmâîlîlere kulak verenlerin adetleri de artmaya başlamıştır. Onların "zâhir" ve "bâtın" arasında ayırma giden iki boyutlu düalist bilgi ve şeriat anlayışları, farklı bir bakış açısının ürünüydü. Şeriatın emir ve yasaklarını ifade eden lafzî form, Kur'an'ın zahirî boyutunu ifade ederken, bunların asıl özünü teşkil eden bir de bâtinî boyutu bulunmaktaydı. Bu bâtinî boyutu da ancak masum imam talim edebilirdi. Bu temel felsefeyi halka anlatmakla vazifeli olan dâîler ise dinin hem zâhir hem de bâtin tarafını ileri düzeyde bilmeleri gerekmektedir. Özellikle bâtinî boyut açısından bakıldığında ideal bir dâînin mantık, felsefe, tarih ve coğrafya gibi alanlarda ansiklopedik bilgiye gereksinimi vardı. Dolayısıyla dâîler ve tartışma yöntemleri kelâmdan oldukça uzaktı.⁶

Bâtîni dâîler ve savundukları bâtinî fikirlere karşı kelâmın yapamadığını yapacak daha sağlam bir çerçeveye ihtiyaç duyulmuştu. Bu ihtiyaç da büyük ölçüde Gazâlî'nin çabalarıyla başarılıydı. Gazâlî, kendisinden öncekilerin mesafeli durduğu mantığı bu mücadelenin merkezine koydu.⁷ Bâtînîlerle mücadelesinde telif etmiş olduğu eserlerinde daima bu mantık örgüsünü kullanan Gazâlî, özellikle Bâtînîlerin doğru bilginin ortaya konulmasında "masum imam" teorilerini ilmin mantığı kistasını ortaya koyarak çürütmeye çalışmıştır.⁸ Gazâlî, seleflerinin aksine Bâtînîlerin söylediklerini baştan reddetme yerine, daha önce *Makâsîdül-Felâsife*'de yaptığı gibi Bâtînîlerin fikirlerini ortaya koyarak anlamaya çalışmış, sonra onların mantığı olduğunu iddia ettikleri teorilerini⁹ yine mantık prensibiyle çürütmüştür. *Fezâihu'l-Bâtîniyye ve el-Kıstâsü'l-Müstakîm* başta olmak üzere Bâtîni reddiyesi eserlerinde bu mantık prensibi daima işletilmiştir. Gazâlî'nin hedefi "Bâtîni aklı" eleştirmekle beraber daima nassın önceliğine de vurgu yapmaktır. Zira Bâtîni hareket hem aklın sınırlarını tanımamakta hem de nassın mümkün anlam çerçevesini tevil mantığı ile berhava ederek mantığı, aklı, tarihî realiteyi göz ardı etmektedir. Fakat bunu

⁴ Gazâlî'nin yaşadığı dönemde hakikatin kendilerinde olabileceğini varsaydığı dört fikri akımla ilgili görüşleri için bkz, Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 581.

⁵ Gazâlî'den önce ve sonra çoğunluğu Bâtînîleri eleştirmek amaçlı yazılan eserlerin genel bir tasnifi için bkz, Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, nşr, Abdurrahman Bedevi, (neşredenin mukaddimesi) (Kuvvet: Dâru'l-Kütübî's-Sakâfiyye, 1964), s. ۱-۵. Avni İlhan, *Bâtîniyye*, *DİA*, C.V, 1992, s. 194: İsmail Avcu, *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîlik*, (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018), 19-25.

⁶ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Matürîdîlik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), s. 255-257.

⁷ Kalaycı, *age*, s. 257.

⁸ Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), s. 84.

⁹ Bâtînîlerin dinin hakikatının masum imamın tekelinde olduğuna dair ortaya attıkları ve ed-Da'vetü'l-Cedîde (Yeni Davet) ismini verdikleri mantık formlarının nasıl işletildiğine dair bilgi için bkz, Şehristânî, *el-Milel Ve'n-Nihal Dinler Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi (Metin-Çeviri)*, çev, Mustafa Öz, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), s. 260-266.

paradoksal şekilde araçsal bir akılla yapmaktadır. Gazâlî, hem aklın kendi mekanizması ve sınırları içinde işletilmesini hem de nassın önceliğini vurgulayarak¹⁰ Bâtınîleri ilzam etme hedefi gütmüştür.

Gazâlî'nin felsefeyi eleştirmekle beraber felsefe disiplininin düşünme sisteminin temellerini oluşturan mantığı İslam kelâm sistemiyle bütünleştirmesi ve Bâtınîleri eleştiriye tabi tutarken daima mantık örgüsünden taviz vermeden tenkitlerini mantıkî bir formda ortaya koyması, onun felsefe ile Bâtınîlik eleştirisindeki paralellikleri göstermektedir.

Gazâlî'nin Bâtınîlere Reddiyesi Mahiyetindeki Eserleri

Gazâlî, Bâtınîlere karşı itirazlarını birçok eserinin farklı pasajlarında dile getirmekle beraber onlara karşı müstakil eserler de telif etmiştir. Onun gerek filozoflara reddiye tarzında yazdığı eserler gerek mantık ilmine dair kaleme aldığı teliflerinin de Bâtınîleri hedeflediği söylenmektedir.¹¹ Siyasi ve kültürel bir tehlike olarak gördüğü Bâtınîlere karşı birçok eser telif etmesinin yanında, bir değerlendirmeye göre mantık ilmini İslamî ilimlerin içine dâhil etme gayretinin temelinde yatan hedefin de Bâtınîler olduğu söylenir. Buna göre Gazâlî, Bâtınîlerin İslamî nasları fütursuzca tevîl ederek birtakım şüphelerin zuhuruna sebebiyet vermelerinden dolayı dinî ilimleri sağlam bir yapıya kavuşturmak için mantık ilmini İslamî ilimlerin içinde temel bir unsur olarak işlemiştir.¹²

1. Fezâihu'l-Bâtıniyye

Bâtınîler'in Abbâsî halifesinin meşru olmadığına dair yoğun propagandalarını tesirsiz hale getirmek için bizzat halife el-Müstazhir-Billah'ın talimatıyla yazıldığı bilinen eserin isminin *Fedâihu'l-Bâtıniyye ve Fezâilü'l-Müstazhirîyye* olduğunu¹³ Gazâlî eserin mukaddimesinde zikretmektedir. Gazâlî bu eserinden *Cevâhiru'l-Kur'ân ve el-Münküzü mine'd-Dalâl'* da ise “*el-Müstazhiri*” diye bahseder.¹⁴ Brockelmann bu eseri *Kitab el-Mustazhiri fî Fedâih el-Bâtıniyye* olarak kaydetmiştir.¹⁵ Eserin *el-Müstazhiri*,¹⁶ *er-Redd ale'l-Bâtıniyye*¹⁷ gibi isimleri zikredilmiştir. Bu eseri yazma fikrini ona ilham eden sebep, Abbâsî halifesi el-Mustazhir'in hilafetinin meşruiyeti endişesidir. Zira o sıralarda el-Mustazhiri Fâtımîlere karşı kendi halifeliğinin meşru olduğunu kanıtlama gayreti içerisinde idi.¹⁸ Gazâlî'nin Selçuklu idaresinde önemli bir ikbale ulaşmasına vesile olan Nizamülmülk'ün de benzer endişeleri dile getirmesi, bu eserin siyasi bir

¹⁰ Yaşar Aydın, *Gazâlî'de Mistik Tecrübe ve Akıl, Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî*, (Ankara: DİB Yayınları, 2013), s. 218.

¹¹ Gazâlî'nin Felsefe eleştirisinin asıl hedefinin Bâtınîler olduğuna dair bir analiz için bkz, Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev, İbrahim Akbaba, (İstanbul: Kitabevi, 2001), s. 326-327; W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)* çev, Hanifi Özcan, (Samsun: Etüt Yayınları), 2003, s. 69.

¹² M. Sait Özervarlı, “Gazzâlî, Kelâm İlmindeki Yeri”, *DİA*, 1996, C. XIII, s. 507.

¹³ Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), s. 12-14. Gazâlî'nin bu eserine karşı Ali b. Velîd'in kaleme aldığı *Dâmiğü'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil* adlı eseri neşreden Mustafa Galib, mezkûr eserin mukaddimesinde Gazâlî'nin *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'yi dini veya ilmi bir kaygıdan ziyade sırf siyasi otoriteye yalakalık için yazdığını iddia eder. Bkz, Ali b. Velîd, *Dâmiğü'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil*, nşr, Mustafa Galib, (Beyrut: Müessesetü İzziddin, 1982), (neşreden mukaddimesi) C. I, s. 17; yine bir İsmâilî müdafisi olan Ferhad Daftary'de Gazâlî'nin bu eseri hayal gücüne dayanarak uydurduğunu iddia eder. Bkz., Ferhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev, Ahmet Fethi Yıldırım, (İstanbul: Alfa Tarih, 2016), s. 21.

¹⁴ Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, thk, Muhammed Reşid Rıza el-Kabbânî, (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1986), s. 39; a. mlf, *age*, trz, (a), s. 593.

¹⁵ C. Brockelmann, *GAL*, (Leiden: E.J. Brill, 1937), s.747.

¹⁶ Abdurrahman Bedevi, *Müellefâtü'l-Gazâlî*, (Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1977), s. 82.

¹⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, thk, Mahmud el-Arnaûd, (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), C. VI, s. 21.

¹⁸ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi Başlangıçtan İbni Rüşûn Ölümüne*, çev, Hüseyin Hatemi, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), C. I, s. 321-322.

projenin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹ Abbâsî halifeliğinin egemen olduğu topraklarda Bâtînî dâilerin (propagandist) Fâtımîlerin desteğiyle meşru halifenin Fâtımî halifeler olduğuna dair yaptıkları propagandanın önünün kesilmesi için yapılması gereken fikrî mücadelenin aktörü olan Gazâlî, Fâtımîler tarafından da desteklenen siyasi ve fikrî düşüncenin imha edilmesi için yazdığı bu eserle Abbasîlerin egemenliğini teyit etmeye çalışmıştır. el-Mustazhirî'den önce de Abbâsî halifeleri, Fâtımîlerin siyasi otoriteyi Hz. Ali soyundan olan halifelere ait bir yetki olduğuna dair Abbâsî karşıtı ideolojilerini itibarsızlaştırmak ve kendi hilafet anlayışlarını toplum nezdinde sağlamlaştırmak için devrin ileri gelen ilim adamlarını kullanmışlardır. Kâdir-Billâh, kendisine nispet edilen *er-Risâletü'l-Kâdiriyye*²⁰ (*el-Usûl*) isminde Ehl-i sünnetin inanç ilkelerini, Sünnî imamet anlayışını ve bidatçılara reddiye ihtiva eden bir eseri ileri gelen âlimlerin de katıldığı bir toplantıda okutturarak, bu âlimlere onaylatmıştır. Bu eserin Mehdî Camisi'nde halkın da katıldığı ilim halkalarında okutulduğu kaydedilmektedir.²¹ Kendisinden sonraki halife Kâim-Biemrillah da aynı işi tekrarlayarak Sünnî hilafetin otoritesini tahkim etme politikasını ulemânın tasdikinden geçirmeye çalışmıştır.²² Ayrıca, kaynaklar Kadir-Billah'ın devrin Mutezili âlimlerinden Ali b. Saïd el-İstahrî'ye Bâtînlere reddiye amaçlı bir eser telif ettirdiğini de kaydetmektedir.²³ Yine bu dönemin önemli Sünnî âlimlerinden Mâverdî'nin telif ettiği *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* adlı eserin de Abbâsî halifesi Kâdir-Billah veya Kâim-Biemrillah'ın talimatı üzerine yazıldığı belirtilmektedir.²⁴ Zaten Mâverdî de eserin mukaddimesinde: "Kendisine itaat edilmesi gereken kişinin emrine imtisalen bu eseri yazdım." ifadeleri ile buna işaret etmektedir.²⁵ Gerek Mâverdî gerekse İbnü'l-Ferrâ gibi Sünnî düşünürlerin İmamet meselesinin teorisini Sünnî perspektiften ele almaları, Bâtînlere karşı yürütülen Abbâsî hilafetinin meşruyetine dair mücadelenin devlet siyaseti olduğunun önemli ipuçlarını vermektedir. Gazâlî'nin de *Fezdâihu'l-Bâtîniyye*'sinin neredeyse yarısına yakın bir bölümünün imamet meseleleri ve el-Müstazhirî'nin meşru halife olduğuna dair meseleleri ihtiva etmesi, mezkûr siyasi projenin ispatı gibi durmaktadır.

Yaşadığı dönemin en önemli siyaset ve ilahiyat reddiyelerinden biri olan²⁶ bu eserini Gazâlî'nin Bağdat Nizamiye Medresesi'nde hocalığı esnasında²⁷ veya Bağdat'ı terk ettikten sonra inziva dönemlerinde yazdığına²⁸ dair farklı iddialar varsa da Gazâlî *el-Münkız*'da bu eseri Bağdat'ta yazdığını söylemektedir.²⁹ Griffel ise, Bağdat'a gelmeden önce gerek *Fedâihu'l-Bâtîniyye*'yi gerek diğer Bâtînî eleştirisi olan eserlerinin en azından müsveddelerinin hazırlanmış olduğunu iddia etmektedir. Bu eserlerin yayımlanması ise Nizamiye Medresesi'nde hocalığı esnasında 488/1095 yıllarındadır.³⁰ Sallâbî'nin zaman

¹⁹ Mustafa Tekin, "Gazâlî: Soyut Okumalar ve Kalıp Yargıların Ötesinde", *TYB Akademi*, Yıl. 1, S. 1, (2011), s. 37.

²⁰ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâdir-Billah", *DİA*, C. XXIV, 2001, s. 128.

²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), C. IV, s. 257.

²² İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, (yy: Dâru'l-Fikr, 1986), C.XII, s. 49.

²³ Ebû Tâhir el-Kerecî, *el-İtikâdü'l-Kâdirî*, thk, Muhammed el-Abdullatif, (yy: Mecelletü Câmîatü Ümmü'l-Kura, 1427), s. 243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk, Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1992), C. 15, s. 100.

²⁴ Hamilton A. R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çevirenler, Kadir Durak v. dğr, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), s.168; Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultaniyye", *DİA*, C. I, 1998, s. 555.

²⁵ el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), s. 3.

²⁶ Ergün Yıldırım, "İslâmizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslam" *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed, İsmail Kara, Asım Öz, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), s.106.

²⁷ İlyas Çelebi, "İmam Gazzâlî Kimdir" *900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), s. 19.

²⁸ *900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî*, (Taksim), (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), s.16.

²⁹ Gazâlî, *age*, trz, (a) s. 593.

³⁰ Frank Griffel, *Gazâlî'nin Felsefi Kelâmı*, çev, İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s. 69,70.

tertibine göre sıraladığı listede de Bâtınî eleştirisi eserler, 478/1085-488/1095 tarih aralığındadır.³¹ Bu tarihlerin bir bölümünde Gazâlî henüz Bağdat'a gelmemiştir. Diğer bölümünde ise Nizâmîye'de hocadır.

Gazâlî, Griffel'in daha önce Farsça olarak yazılıp fakat kaybolan *Hucetü'l-Hak fi'r-Reddi Ale'l-Bâtıniyye* adlı esere dayanılarak yazılmış olabileceğini aktardığı³² bu eserini Bâkılânî'nin Bâtınî gruplardan Râfizîlere ret amaçlı yazdığı *Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr*³³ adlı eserine dayanarak yazdığını *İhyâ'*da belirtmektedir.³⁴ Fâtımîlerin siyasal ilahiyatı, Bâtınî kelâmla tahkim edilerek Sünnî düşünceye saldırmaktadır. Gazâlî, hem Fâtımîlerin hilafet konusundaki siyasetlerine karşı koymak hem de Bâtınîlerin aşırı tevillerle ve talim doktrini ile İslam dinine verdikleri tahribatı reddetmek için bu eseri kaleme almıştır. Amacı sapkın düşüncelerin İslam içinde neşvü nemâ bulmasını engelleyerek İslam'da "orta yol" ilahiyatını egemen kılmaktır.³⁵ On bölüme ayırdığı eserin birinci bölümünde takip edeceği metodu beyan etmiştir. İkinci bölümde Bâtınîlerin isim ve lakaplarını saymıştır. Üçüncü bölümde Bâtınîlerin insanları aldatmak için kullandıkları tuzakları açıklamaktadır. Dördüncü bölümde Bâtınîlerin mezheplerini tafsilatlı bir şekilde izah eder. Beşinci bölümde tevil nazariyelerini, Altıncı bölümde mezheplerini haklı çıkarmak için ortaya koydukları mantiki delillerini, Yedinci Bölümde "masum imam" teorilerini detaylı bir şekilde tartışmaya açmıştır. Sekizinci bölümde Bâtınîlerin tekfir edilmesi hususunu, Dokuzuncu bölümde ise gerçek imamın el-Mustazhirî olduğunu delillendirmeye çalışmıştır. Onuncu bölümde ise İmamet müessesesinin meşru bir şekilde sürdürülebilmesi için imamın yerine getirmesi gereken ilmî ve amelî vazifeleri izah etmiştir.³⁶

Gazâlî'nin bu eserine döneminin Bâtınîleri/İsmâîlîleri tarafından herhangi bir tepki gelmediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Sünnî çevrelerde Gazâlî'nin bu reddiyesi gereken etkiyi göstermiş olmalı ki Bâtınî ideoloji Gazâlî'den sonra siyasi etkisini kaybettiği gibi entelektüel üretkenliğini de yitirmiştir. Ancak Gazâlî'den yaklaşık bir asır sonra yaşayan Yemen Tayyibî İsmâîlîlerinin baş dâîlerinden Ali b. Velîd,³⁷ Gazâlî'nin *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'sini son derece sert bir üslupla tenkit etmiştir. Ali b. Velîd, *Dâmîğu'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdî*³⁸ isimli bu karşı reddiyesinde Gazâlî'nin bütün iddialarını önce paragraflar halinde zikrettikten sonra İsmâîlî/Bâtınî inanç sistemini merkeze alarak Gazâlî'nin iddialarını reddetmiştir. Eserinde mütemadiyen Gazâlî'yi aşağılayıcı ifadelerle zikreden Ali b. Velîd, Gazâlî'yi

³¹ Ali Muhammed Sallâbî, *El-İmamü'l-Gazâlî*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), s. 20.

³² Griffel, *age*, s.70.

³³ Bu eserin günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı bilinmemekte idi. Bkz., Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, C. IV, 1991, s. 535. Ancak, Süleymaniye Kütüphanesindeki *er-Redd ale'l-Ehvâ* adı altında Behlî'ye ait olarak kayıtlı eserin Bâkılânî'nin sözünü ettiğimiz eseri olduğu anlaşılmıştır. Eser üzerine Suudi Arabistan'da iki tane mastır tezi hazırlanmış ve incelenerek tahkik edilmiştir. Bkz., Cemil Hakyemez, Betül Yurtalan, "Mütekaddimûn Eşarîlerinin Şîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, S.14, (2018), s. 65: Aynı eser daha sonra Türkiye'de de bir doktora çalışması içinde tahkik edilerek incelenmiştir. Ali Aslan tarafından yapılan bu çalışmada ise bu eser, Ebû Hafs el-Kebîr isminde bir kişinin adına kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Bkz., Ali Aslan, "*Bâkılânî'nin Keşfü Esrârî'l-Bâtıniyye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*", (Doktora Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s.15.

³⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, thk, Seyyid İmran, (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004), C. II, s. 187. Eserin tercümesinin yapan Avni İlhan, Gazâlî'nin bu eseri yazarken Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-Fırak* adlı eserinden faydalandığını ifade etmektedir. İmam Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü*, çev, Avni İlhan (çevirenin mukaddimesi), (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), s. xi.

³⁵ Ergün Yıldırım, *age*, s. 106.

³⁶ Gazâlî, *age*, 2009, s. 14-15.

³⁷ Ali b. Velîd'in biyografisi için bkz, Mustafa Galib, *A'lâmü'l-İsmâiliyye*, (Beyrut: Dâru'l-Yegazatü'l-Arabiyye, 1964), s. 408-411; Mustafa Öz, "Ali b. Muhammed b. Câfer", *DİA*, C. II, 1989, s. 413.

³⁸ Bu reddiyenin geniş bir değerlendirmesi için bkz, Henry Corbin, "The İsmâîlî Response to The Polemic of Ghazâlî", *İsmâîlî Contributions to Islamic Culture* içinde, ed. Seyyid Hosssein Nasr Tahran: İmperial Iranian Acedemy of Philosophy, 1977, s. 69-98.

sapkın/mülhid, dinsiz/mârîg, gibi aşağılayıcı sıfatlarla anarak onu hakka karşı direnen bir şeytan olarak görür.³⁹

Gazâlî'nin bu eserindeki iddialarının nesnel bir değerlendirmeye tabi tutulabilmesi için Ali b. Velid'in cevapları da dikkate alınarak mukayeseli bir okuma yapılmalıdır. Bâtınîlerin/İsmâîlîlerin kendi kaynakları göz önüne alınmadan sadece dönemin Sünnî reddiye literatürü dikkate alınmak suretiyle yapılan mezhep eleştirileri en azından bilimsel olarak hakkaniyetten uzak olacaktır.

Fedâihu'l-Bâtıniyye'nin kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmakla beraber farklı basımları yapılmıştır.⁴⁰ Eserin ilk neşrini, otuz beş sayfalık bir Almanca mukaddime, yetmiş yedi sayfalık bir muhteva tahlili ve seksen bir sayfadan ibaret metinle birlikte *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtınijja-Sekte* adıyla I. Goldziher gerçekleştirmiştir.⁴¹ Goldziher'in bu neşri, o sıralarda tek yazma nüsha olarak bilinen ve asıl metnin üçte biri kadar bir kısmı içeren British Museum nüshasına dayanmaktadır. Eserin, iki nüshaya dayanan tam neşri ise Abdurrahman Bedevî tarafından 1964 yılında yapılmıştır.⁴² Abdurrahman Bedevî'nin neşri ile Ali b. Velid'in *Dâmiğu'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil* adlı eserindeki Gazâlî'ye ait olan metni karşılaştırdığımızda Bedevî'nin metninde de bir sayfaya yakın bir eksiklik tespit edilmiştir.⁴³ Bedevî'nin neşrindeki eksiklik sehven yapılmış değilse *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin eksiksiz tam metni *Dâmiğu'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil*'de muhafaza edilmiştir. Bu eserin bir kısmı, Goldziher neşrinden Asin X Palacios tarafından *Algazel: El Justo Medio en la Greencia, Compendio de Teologia Dogmatica* adıyla 1926 yılında İspanyolcaya çevrilmiştir.⁴⁴ Yine kısmi İngilizce çevirisi de Richard J. McCarthy tarafından 1980 yılında yapılmıştır.⁴⁵ *Bâtınîliğin İçyüzü* adıyla Avni İlhan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁶ İlk baskısı 1993 yılında yapılan bu çevirinin 2019 yılında ikinci baskısı yayımlanmıştır.⁴⁷

2. Huccetü'l-Hak

Gazâlî'nin Bâtınîlerin mezheplerinin bozuk olduğuna dair yazdığı ikinci eseridir. Gazâlî, bu eserini Bağdat'ta iken kendisinden Bâtınîlik konusunda bilgi istenmesi üzerine yazdığını beyan etmektedir.⁴⁸ Ayrıca bu eseri kelâm ilminin konusu ile ilgili tartışmayı aktardığı *Cevâhiru'l-Kur'an* adlı eserinde de Bâtınîlere reddiye olarak yazdığını belirtir.⁴⁹ Gazâlî'nin eserleri hakkında bilgi aktaran klasik ve modern kaynaklarda *Huccetü'l-Hak* olarak zikredilen eseri, Şafî müellif Muhammed b. Abdullah el-Vâsitî *Kitabü Huccetü'l-Hak fi Tevcihi'l-Es'ileti ale'l-Eimmeti* şeklinde vermiştir.⁵⁰ Gazâlî'nin çağdaşı olan hatta

³⁹ Ali b. Velid, *age*, C. I, s. 33.

⁴⁰ Yazma nüshaları ve baskıları için bkz, Bedevî, *age*, s. 82, 84; Avni İlhan, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, *DiA*, C. XII, 1995, s. 292.

⁴¹ Ignaz Goldziher, *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtınijja-Sekte*, (Leiden: Vormals E.J. Brill, 1916).

⁴² İlhan, *age*, C. VII, s. 292.

⁴³ Bkz, Ali b. Velid, *age*, C.II, s. 237-238. Ali b. Velid'in Gazâlî'ye ait olarak verdiği bir sayfaya yakın metin Bedevî'nin neşrinde yoktur. Bkz. Gazâlî, *age*, 1964, (A. Bedevî neşri) s. 155.

⁴⁴ Bedevî, *age*, 1964, s. 83; İlhan, *age*, 1993, s. xi; a. mlf, *age*, C. XII, s. 292.

⁴⁵ Richard J. McCarthy, *Freedom and Fulfilment*, (Boston: Twayne Publishers, 1980), içinde, s. 175-287 Kısmi İngilizce çeviri olduğunu Ferhad Daftary aktarmaktadır. Bkz, Daftary, *age*, s. 21.

⁴⁶ Avni İlhan, *Bâtınîliğin İçyüzü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 2019.

⁴⁷ Avni İlhan'ın tercümesinde bazı yerler tercüme edilmemiştir. İlhanın elimizdeki tercümesinin her iki baskısında da tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yerde eksiklik bulunmaktadır. 1993 baskısında s. 25, 2019 baskısında s. 67 de tercüme eksikliği bulunmaktadır. A. Bedevî neşrinde ise bu sahife 41'dedir. Ayrıca, tercümenin 1993 baskısında s. 58, 2019 baskısında 132. sayfalarda kitabın Arapça A. Bedevî neşrinde 94-95 sayfalara tekabül eden iki sayfalık yer tercüme edilmemiştir.

⁴⁸ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 593.

⁴⁹ Gazâlî, *Cevâhiru'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990, s. 39.

⁵⁰ Bedevî, *age*, 1977, s. 85.

Gazâlî'nin talebeleri arasında sayılan⁵¹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö.543/1148) ise eserin ismini *Huccetü'l-Hak fi'r-Reddi Ale'l-Bâtıniyye* olarak verir. İbnü'l-Arabî, bu eserin Farsça olarak kaleme alındığını ve Sultan Melikşah'ın talimatıyla yazıldığını belirtir.⁵² Gazâlî'nin bu eserin *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* adlı eseri olduğu ve isminin de *Huccetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtıniyye* olması gerektiği⁵³ iddia edilmekle beraber, Bedevî bunun doğru olmadığını *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*'nin ayrı *Huccetü'l-Hakk*'ın ayrı bir eser olduğunu zikretmektedir.⁵⁴ 488/1095 yılında yazıldığı anlaşılan eser günümüze ulaşmamıştır.⁵⁵

3. Kavâsimü'l-Bâtıniyye

Gazâlî'nin Bâtınîlerin "masum imam" fikirlerini mantuki delillerle çürütmeye çalıştığı küçük bir risaledir. Alamut Kalesinde Hasan Sabbah'ın Bâtınîliği yayarak halkı ifsat ettiğini belirten Gazâlî, onun fasit fikirlerini çürütmek için bu eseri yazdığını belirtmektedir.⁵⁶ Gazâlî, bu eserini *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*,⁵⁷ *Cevâhiru'l-Kur'an*⁵⁸ adlı eserlerinde zikretmektedir. Zebîdî eserin ismini *Mevâhimü'l-Bâtıniyye* olarak zikreder.⁵⁹ Goldziher, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin neşrini yayımladığı eserin ilk bölümünde bu eserin isminin *Mevâhimü'l-Bâtıniyye* olduğunu söylediği gibi.⁶⁰ Şiblî Nûmânî de *Gazâlî* adlı eserinde bu eseri *Mevâhim-i Bâtıniyye* olarak kaydetmiştir.⁶¹ Sehâvî ise bu eseri *el-Kavâsim fi'r-Reddi ale Şübehi'l-Bâtıniyye* olarak zikreder.⁶² Sübkî, *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* olarak zikrettiği bu eserin *el-Mustazhiri*'den ayrı bir eser olduğunu belirtir.⁶³ Bekir Karlığa, *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* ile *Huccetü'l-Hak* adlı eserlerin farklı eserler olmadığını ve bu iddiayı dillendiren Bouyges'in görüşünün isabetli olduğunu belirtmektedir. Karlığa, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin altıncı bölümünün isminin de *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*⁶⁴ olduğunu belirterek bu iki eserin farklı eserler olmadığını aksine tek eser olup isminin de *Huccetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtıniyye* olduğunu iddia etmektedir.⁶⁵ Avni İlhan da bu eserin *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin altıncı bölümünün yeniden düzenlenerek halkın anlayabileceği sade bir dille sunumundan ibaret olduğunu

⁵¹ Griffel, *age*, s. 114.

⁵² Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, (Kahire: Mektebetü Dari't-Türâs, 1994), s. 57.

⁵³ H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî, Eserleri", *DİA*, C. XIII. 1996, s. 521. Karlığa, bu iddiasından dolayı olsa gerek ki, *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*'yi zikretmemektedir.

⁵⁴ Bedevî, *age*, s. 86.

⁵⁵ Karlığa, *age*, C. XII, s. 521; Griffel, *age*, s. 65.

⁵⁶ Gazâlî, Sirru'l-Âlemîn ve Keşfü mâfi'd-Dâreyn, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, trz), (d), s. 497.

⁵⁷ Gazâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm Dosdoğru Ölçü*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan İbrahim Çapak, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), (a), s. 96.

⁵⁸ Gazâlî, *age*, 1990, s. 39. Gazâlî'nin buradaki ifadesi *Huccetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtıniyye* şeklindedir; bu da *Huccetü'l-Hak* ile *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*'nin aynı eser olduğu izlenimini vermiştir.

⁵⁹ Zebîdî, *age*, C.I, s. 43.

⁶⁰ Goldziher, *age*, s. 26.

⁶¹ Şiblî Nûmânî, *Gazâlî*, çev. Yusuf Kara, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012), 69.

⁶² Şemseddin es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme et-Târih*, thk, Franz Rosenthal, (Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1986), s.198.

⁶³ Taceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübra*, thk, Muhammed Mahmud et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (yy, Dâru İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1976), C. VI, s. 226. *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübra*'yı tahkik ederek notlarla neşreden el-Hulv ve Tanahî, dipnotta *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübra*'nın diğer bir baskısında *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*'nin *Mevâhimü'l-Bâtıniyye* şeklinde kaydedildiğine dikkat çekerek doğru olanın *Kavâsimü'l-Bâtıniyye* olduğunu belirtirler. Bkz, es-Sübkî, *age*, C.VI, s. 226.

⁶⁴ Elimizdeki A. Bedevî ve Muhammed Ali el-Kutb'a ait neşirlerde *Fedâihu'l-Bâtıniyye*'nin Altıncı Bölümünün isminde "Kâvâsimü'l-Bâtıniyye" ifadesi geçmemektedir. Bkz, Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, (A.Bedevî neşri, 1964, s. 79; a.mlf, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, (Muhammed Ali el-Kutb neşri), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009, s. 73.

⁶⁵ Karlığa, *age*, C.XIII, s.521.

belirtmektedir.⁶⁶ Gazâlî'nin *İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm* adlı eserini tahkik ederek neşreden ve kitabın sonunda Gazâlî'nin eserleriyle ilgili bir değerlendirme yapan Meşhed Allaf, *Hucetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtiniyye* hakkında bazı araştırmacıların bunların iki farklı kitap olduğunu bazılarının ise bu iki eserin tek bir eserden ibaret olduğunu savunduklarını belirtmiştir. Bu ihtilafın ise Gazâlî'nin Bâtînilere karşı yazdığı eserlerini zikrettiği yerlerde eserlerin ismini verirken “kitap” ifadesini kullanmakla beraber bu iki kitap arasında “kitap” ifadesini zikretmediğinden kaynaklandığına işaret etmiştir.⁶⁷ Allaf, kendisi de bu iki eserin tek eser olduğu yönünde görüş beyan etmiştir. Onun bu iddiasına dayanak olarak ortaya attığı tez ise Gazâlî'nin son eserlerinden biri olan *el-Münkızü min 'd-Dalâl*'de Bâtînilere karşı yazdığı eserleri zikrederken⁶⁸ sadece *Hucetü'l-Hak*'kı zikretmesidir. Ona göre Gazâlî'nin *Kavâsimü'l-Bâtiniyye* isminde bir eser zikretmemesi *Hucetü'l-Hak*'kın *Hucetül'Hak ve Kavâsimü'l-Bâtiniyye* olduğu izlenimini vermiştir.⁶⁹ Ancak Gazâlî, *el-Kıstasü'l-Müstakîm*'de ise muhtevasında Ehl-i talimin yanlış kıyas kurduğuna dair iddialarını anlattığı kitaplarının ismini zikrederken *el-Kavâsim...* ismini kullanır.⁷⁰ Gazâlî'nin bu kullanımı ise farklı eserlere işaret ettiği izlenimi vermektedir. Zira eserin ismi *Hucetü'l-Hak ve Kavâsimü'l-Bâtiniyye* olsa kısa bir şekilde zikretmek için baştaki kelimeyi kullanması daha uygun gözükmektedir. Ayrıca *el-Kıstasü'l-Müstakîm*'de bu eserden bahsederken “el” takısı kullanması da *Kavâsimü'l-Bâtiniyye*'nin ayrı bir kitap olduğu izlenimini desteklemektedir.

Yazma nüshası Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi'nden bulunan eseri,⁷¹ ilk olarak Ahmet Ateş yazma nüshasına dayanarak Türkçeye tercüme edip yayımlamıştır.⁷² Sonra tercümesiyle beraber Arapçası *Bâtînilerin Belini Kıran Deliller Kitab-ı Kavâsimü'l-Bâtiniyye* ismiyle, Şerafettin Yaltkaya'nın Gazâlî'nin *el-Kanûni'l-Küllî fi't-Te'vîl* eserinin *Te'vîlin Temel İlkeleri* isimli tercümesiyle beraber kitap olarak yayımlanmıştır.

Eserin girişindeki ifadelerden, Gazâlî'nin bu eserini bir arkadaşının isteği üzerine *el-Mustazhiri*'deki tafsilatlı izahları kısa ve öz bir üslupla anlatarak, arkadaşını Bâtînilerin lideri Hasan Sabbah'ın basit mantiki delillerle ortaya koyduğu "talim" doktrininden uzaklaştırmak amacıyla yazdığı anlaşılmaktadır.⁷³ Gazâlî bu eserinde, adından da anlaşıldığı üzere -"el-kâsıma" (bel kıran deliller)- Bâtînilerin ispatlamaya çalıştıkları masum imamın gerekliliği yönündeki fikirlerini mantiki delillerle çürütmeye çalışmış; onların mantiki delillerini aynı yöntemle geçersiz kılma uğraşı vermiştir. Dört "kâsıma"ya ayırdığı eserinde, birinci kâsımda, doğru bilginin masum imamdan başkasından öğrenilemeyeceği tezini, ikinci kâsımda, birliğe götürdüğünden dolayı masum imama ihtiyaç olduğu fikrini, üçüncü kâsımda, insanların her birinin fikrinin farklı farklı olmasından dolayı ihtilafın kurtulmanın mümkün olmadığı, bu sebeple birlik fikrinin oluşması için masum imama ihtiyaç olduğu düşüncesini reddetmiştir. Dördüncü kâsımda da

⁶⁶ İlhan age, s. xi.

⁶⁷ Gazâlî, *İlcâmü'l-Avâm an İlmî'l-Kelâm*, thk, Meşhed Allaf, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016), (b), s.152.

⁶⁸ Bkz., *Gazâlî age*, trz, (a), s. 593-594.

⁶⁹ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 153.

⁷⁰ Gazâlî, *age*, 2016, (b), s. 96.

⁷¹ Ahmet Ateş, Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Yazmalar, *Oriens*, S. V/1, (1952), s. 35. Bu yazma nüshanın istinsah tarihi 544/1149'dur. Gazâlî'nin vefatından 28 yıl sonra istinsah edildiği anlaşılan bu nüshanın ferağ kaydının hemen yanındaki hâmişte, nüshanın müellif nüshasından istinsah edilmiş bir asil ile mukabele edildiği bilgisi yer almaktadır. Bkz., Mahmut Kaya ve M. Cüneyt Kaya, *age*, (çevirenlerin girişi), s. 21. Eserle ilgili bu bilgi ve İbnü'l-Arabî'nin *Hucetü'l-Hak* adlı eserin Farsça olarak yazıldığına dair anektod karşılaştırıldığında *Kavâsimü'l-Bâtiniyye* ile *Hucetü'l-Hak* adlı eserlerin farklı eserler olması gerektiği tezi daha isabetli gözükmektedir.

⁷² Bkz, Ahmet Ateş, "Gazâlî'nin "Bâtînilerin Belini Kıran Delilleri" Kitab Kavâsim Al-Bâtiniyye", *AÜİFD*, (1954), C. III, S. 1-2, s. 23-54.

⁷³ Gazâlî, *Kitab-ı Kavâsimü'l-Bâtiniyye Bâtînilerin Belini Kıran Deliller*, Tercüme ve Neşreden, Ahmet Ateş, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), s. 28, 37.

Bâtınîlerin her meselede bir doğru ve bir de yanlış olacağını, doğrunun da masun imamdan öğrenilen bilgi olduğu yönündeki iddialarını mantık ilminin özellikle kıyas kurallarını işleterek iptal etmeye çalışmıştır.

4. Cevâbü Müfassalü'l-Hilâf

Gazâlî, Hemedan'da iken kendisine sorulan bazı sorulara verdiği cevapları ihtiva eden ve on iki bölümden oluştuğunu söylediği bu eserini⁷⁴ diğer bazı kitaplarında zikretmektedir. *el-Kıstasü'l-Müstakîm*'de aynı isimle,⁷⁵ *Cevâhiru'l-Kur'an*'da *Mufassalü'l-Hilâf fi Usûli'd-Dîn*,⁷⁶ *el-Münkizü Mine'd-Delâl*'da ise *Mufassalü'l-Hilâf*⁷⁷ olarak zikreder. Sübkî ve Zebîdi ise bu eseri *Mufassalü'l-Hilâf fi Usûlü'l-Kıyas*⁷⁸ ismiyle kaydetmektedir. Bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁷⁹

5. Cevâbü'l-Mesâilî'l-Erbe'i Elletî Seelehe'l-Bâtînîyyetü bi-Hemedân

Gazâlî'nin herhangi bir eserinde kendisinden bahsetmediği, Gazâlî'nin eserlerini zikreden Sübkî, Zehebî ve Zebîdî gibi alimlerin de eserlerinde zikretmedikleri bu eseri, Bedevî ona aidiyeti kesin olan eserler arasında zikretmiştir.⁸⁰ Ayrıca Bouyges, Gazâlî'nin Hemedan'da iken Bâtınîler tarafından "dört mesele" hakkında sorulan sorulara cevap mahiyetinde yazılar yazdığını ifade ederek bu eserin varlığına işaret etmiştir.⁸¹ Bu eserin tahkik ve neşri yapan Muhammed Abdû, Gazâlî'nin Bâtınîlerle ilgili yazdığı diğer eserleri başta olmak üzere bazı eserlerindeki fikirleri ve kullandığı üslup benzerliğinden; özellikle *el-Maznûnü bih alâ Gayri Ehlih* adlı eserindeki "faslün fi teklîfillâhi Teâlâ ibâdehü"⁸² başlıklı bölümün mezkûr esere bütün yönleriyle benzemesinden dolayı bu eserin de Gazâlî'ye nispetini ortaya koymuştur. Ayrıca Sübkî'nin, Gazâlî'nin biyografisini aktardığı *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'sindeki bazı sapkınların Gazâlî'ye şerî mükellefiyetler ile ilgili sordukları sorulara verdiği cevapların⁸³ da gerek lafız gerek mana yönünden bu eserdeki cevaplarla örtüşüğünü belirtmiştir.⁸⁴

Bu eser ilk defa *el-Menâr* dergisinde 1908 yılında yayımlanmıştır.⁸⁵ *el-Menâr* dergisindeki neşri Bağdat'ta Seyyid Mahmud Şükrü Efendî el-Âlûsî tarafından tespit edilen yazma nüshaya dayanılarak yapılmıştır. 2011 yılında Gazâlî'nin *es-Sırrü'l-Masûn el-Müstenbitü mine'l-İlmi'l-Meknûn* adlı eseriyle beraber Muhammed Abdû tarafından yapılan neşri ise Manchester Üniversitesi'nin Rylands Kütüphanesi'ndeki nüshaya dayanılarak ve iki nüshanın karşılaştırılmasıyla yapılmıştır.⁸⁶

Gazâlî bu eserinde şerî mükellefiyetlerin amaçlarını kendisine sorulan sorulara cevap sadedinde beyan etmiştir. Dinde aşırı giden, birtakım fasit önermelerle halkın aklını karıştırarak şeriatın bazı emir ve nehiyelerinin gereksizliğini ve makul olmadığını öne sürerek fesat çıkarmaya çalışanların⁸⁷ iddialarını dört başlıkta zikretmiştir. Bâtınîlerin temel iddiası, Hz. Allah kullarının ibadetlerine ihtiyacı yokken niçin

⁷⁴ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 593.

⁷⁵ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 96.

⁷⁶ Gazâlî, *age*, 1990, s. 39.

⁷⁷ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 593.

⁷⁸ Sübkî, *age*, C.VI, s. 227; Zebîdî, *age*, C.I, s. 43.

⁷⁹ Karlığa, *age*, C. XIII, s. 521.

⁸⁰ Bedevî, *age*, 1977, s. 132

⁸¹ Maurice Bouyges, *Essai de Chronologies des Oeuvres de Al-Ghazali* (ed. Mihel Allard) Beyrut 1959, s. 45-46'dan aktaran Mustafa Çağrıncı, *Gazzâlî*, (İstanbul: DİB Yayınları 2016), s. 28.

⁸² Gazâlî, *el-Maznûnü bih alâ gayri Ehlih*, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikiyye, trz), (b) s. 362-366.

⁸³ Bkz., Sübkî, *age*, C.VI, s. 268-283.

⁸⁴ Gazâlî, *Cevâbü'l-Mesâilî'l-Erbe'i elletî Seelehe'l-Bâtînîyyetü bi-Hemedân*, thk ve nşr, Muhammed Abdû, (Lübnan: Kitab-Nâşirûn, 2011, (neşredenim mukaddimesi) s. 19,20.

⁸⁵ *el-Menâr*, C. XI, s. 601-608.

⁸⁶ Gazâlî, *age*, 2011, (neşredenim mukaddimesi) s. 23.

⁸⁷ Gazâlî, *age*, 2011, s. 31.

onları ibadetle mükellef tutmuştur?⁸⁸ Allah'ın kullarına mükâfat ve ceza vermesi için niçin birtakım ibadetleri emredip, birtakım şeylerden onları sakındırmıştır? Bunlara gerek olmadan Allah kullarına mükâfat ve ceza vermeye kadir değil midir? Hz. Allah insanlara bir menfaat sağlaması için ibadeti emretmiştir, ancak o, kullarına bu menfaatleri kulları ona ibadet etmeden de vermeye kadir değil midir? Bu sebeple akli olarak düşünüldüğünde şerî yükümlülükler gereksiz olmalıdır; yoksa Allah'ın hikmetsiz bir emir vermesi düşünülemez. O zaman şerî yükümlülüklerin makul bir izahının olması lazımdır yönündeki mülahazalardır.⁸⁹ Gazâlî bu iddiaları akli ve nakli delillerle çürütmeye çalışarak, Hz. Allah'ın, kullarının kendisine ibadet etmesine ihtiyacı olmasa da şerî hükümlerin kulları için lüzumunu ortaya koymaya çalışmıştır.

6. Ed-Dürcü (ed-Dercü)'l-Merkûm bi'l-Cedâvil

Gazâlî bu eserini Tûs'ta Bâtînîlerin kendisine yönelttikleri bazı zayıf iddialarına cevap olarak yazdığını ifade etmektedir.⁹⁰ Muhammed b. Abdullah el-Vâsîfî *et-Tabakâtü'l-Aliyye fî Menâkibi'ş-Şâfiyye* adlı eserinde bu eseri *el-Cedâvil el-Merkûm* olarak kaydetmiştir.⁹¹ Bu eser de günümüze ulaşmayan eserler arasındadır.⁹²

7. el-Kıstâsü'l-Müstakîm

Bâtînîlerin Cabir b. Hayyan'dan itibaren sıkça tekrarladıkları "mîzân" kavramı üzerine yoğunlaşan eser, Gazâlî'nin Bâtînîlere reddiye amaçlı yazdığı eserlerin sonuncusudur.⁹³ Bu eserin tam ismi bazı yazma nüshalarda *el-Kıstâsü'l-Müstakîm li Takvîni ehli't-Ta'lim* olarak geçmektedir.⁹⁴ Zehebî bu eseri Gazâlî'nin Bağdat'ı terk edip Şam'daki uzleti esnasında yazdığını belirtir.⁹⁵ Griffel ise Bağdat'a gelmeden önce yazmış veya tasarlamış olabileceğini iddia etmektedir.⁹⁶ Ancak Brockelmann bu eserin Gazâlî'nin son eserlerinden biri olduğunu aktarır.⁹⁷ Çağrıci, Gazâlî'nin inzivaya çekildiği dönemde Kudüs'ün işgaliyle bütün İslam âlemini derin üzüntüye boğan Haçlı Seferleri karşısında sessiz kalmasının sebeplerini tartışırken, onun bu dönemde İslam dünyasının önemli bir sorunu haline gelen Bâtînîlik fitnesiyle meşgul olduğunu, dolayısıyla Horasan'dan uzak topraklardaki Haçlı Seferleri konusuna vakit ayıramadığı yorumunu yapar. Gazâlî'nin Bâtînîlik ile ilgili bazı eserlerini bu dönemde yazdığını belirterek, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'i de bu dönem içinde zikreder.⁹⁸

A. Bedevî, birçok kütüphanede yazmaları bulunan *el-Kıstâsü'l-Müstakîm*'in en eski yazma nüshasının Dâru Kütübi'l-Mısrıyye'de bulunduğunu ve Gazâlî'nin vefatından üç yıl sonra (h.508) istinsah edildiğini aktarmaktadır.⁹⁹ A. Rıza Karabulut bu eserin en eski baskısının İstanbul'da h.1199/1785

⁸⁸ Gazâlî, *age*, 2011, s. 31.

⁸⁹ Gazâlî, *age*, 2011, s. 32, 33.

⁹⁰ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 593.

⁹¹ Bedevî, *age*, 1977, s. 159; Abdülemir el-A'sam, *el-Mülhak Tercümetü'l-Gazâlî fî Tabakâti'l-Aliyye li'l-Vâsîfî*, (Beirut: yy, 1980), s.185.

⁹² Karlığa, *age*, C. XIII. s. 521.

⁹³ Karlığa, *age*, C. XIII. s. 520.

⁹⁴ Ali Rıza Karabulut ve Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemüt-Tarihi't-Türasi'l-İslamî fî Mektebâti'l-Alem (el-Mahtûtât ve'l-Matbû'ât)*, (Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001), C.V, s. 3193; Ali Rıza Karabulut, "Gazâlî'nin Eserleri", *Ebu Hamid Muhammed el-Gazâlî (1058-1111)*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1988), s. 239.

⁹⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, (Kahire: Dâru'l- Hadis, 2006), C. XIV, s. 267.

⁹⁶ Griffel, *age*, s. 69.

⁹⁷ Brockelmann, *age*, s. 749.

⁹⁸ Çağrıci, *age*, C. XIII, s. 493.

⁹⁹ Bedevî, *age*, s.160-161. Bu eserin Türkiye kütüphanelerindeki yazma nüshaları için bkz, Gazâlî, *age*, 2016, (a), (neşredenin mukaddimesi) s. 17-19.

tarihinde yapıldığını belirtmektedir.¹⁰⁰ Bedevî, Karlığa ve Meşhed Allaf ise eserin ilk matbu nüshasının Kahire’de h.1318/1900 tarihinde yapıldığını söylemektedirler.¹⁰¹ Karabulut’un kastettiği matbu nüsha eserin Mehmet Tahir Lâlezârî tarafından yapılan şerhi olabilir. Zira Lalezârî’nin şerhinin tarihini Bedevî, h.1199/ 1785 olarak vermektedir.¹⁰² A. Rıza Karabulut ve T. Karabulut Lalezârî’nin eserinin müellif hattıyla olan yazmasının tarihini 1758 olarak vermektedirler.¹⁰³ Karlığa da aynı tarihi verir.¹⁰⁴ İlyas Çelebi’nin Lalezârî’nin eserleri hakkında verdiği bilgilerde de bu eserin müellif hattı nüshasının tarihi yine 1758’dir.¹⁰⁵ Bu bilgilerden anlaşılan *el-Kıstâsü’l-Müstakîm*’in Lalezârî tarafından yapılan şerhi 1758’de yazılmış 1785 tarihinde de yayımlanmış olmasıdır. A. Rıza Karabulut’un *el-Kıstâsü’l-Müstakîm*’in 1785 tarihinde İstanbul’da basıldığına dair verdiği bilgiyi teyit eden başka bir kayda rastlayamadık. Ayrıca A. Rıza Karabulut’un mezkûr makalesinden sonra A. Turan Karabulut ile beraber yayımladıkları *Mu’cemü Târihi’t-Türâsi’l-İslami*’de Gazâlî’nin *el-Kıstâsü’l-Müstakîm*’ine dair verdikleri bilgilerde 1785 tarihinde neşredildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır.¹⁰⁶

Gazâlî’nin bu eseri üzerine 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Mehmet Tahir Lâlezârî *el-Mizânü’l-Mukîm/Kavîm fi Ma’rifeti’l-Kıstâsi’l-Müstakîm* adlı bir şerh telif etmiştir. Lâlezârî eserinde, Gazâlî’nin adeta yeni bir ilim tedvin ettiğini ve onu *el-Kıstâsü’l-Müstakîm* olarak isimlendirdiğini ifade ederek,¹⁰⁷ bu esere olan hayretini belirtir. Bu eser üzerinden mantık ilminin gayesini de spesifik hale getiren Lâlezârî, mantığın gayesini "Tâbi olunan masum nebi Hz. Muhammet’ten teallüm ile tâbî olan imamın (Bâtînî imamların) taliminden ve re’y ve kıyastan müstağni olmaktır"¹⁰⁸ ifadeleri ile Bâtînîlerin masum imamın taliminin geçersizliğine hasretmeye çalışmıştır. Mehmet Tahir Lâlezârî’nin yaptığı şerhle ilgili yazma nüshalar da farklı kütüphanelerde bulunmaktadır.¹⁰⁹ Ahmed Teymur Paşa tarafından kurulan Mısır’daki el-Hizânetü’t-Teymûriyye kütüphanesinde *el-Mizânü’l-Kavîm li Takvîmi’l-Kıstâsi’l-Müstakîm (Tahrîr ve Tehzîb el-Kıstâsü’l-Müstakîm)* isminde Ataulah Ahmed el-Ezherî’ye nispet edilen bir eser daha bulunmaktadır.¹¹⁰

el-Kıstâsü’l-Müstakîm’in Türkçeye tercümesi ilk defa Yaman Arıkan tarafından Hak Yolcusunun Miracı ismiyle 1971 tarihinde yapılmıştır.¹¹¹ Eser, *Doğru Ölçü* adıyla İbrahim Çapak tarafından tekrar Türkçeye tercüme edilerek Arapça tıpkıbasımıyla ve geniş bir değerlendirmesiyle 2016 yılında neşredilmiştir. Gazâlî’nin Batı’da da tanınan eserlerinden olan *el-Kıstâsü’l-Müstakîm*, Yakub ben Machir

¹⁰⁰ Karabulut, *agm*, s. 239.

¹⁰¹ Bedevî, *age*, s.161; Karlığa, *age*, C.XIII, s. 520; Gazâlî, *age*, 2016, s.157. Matbu nüshaların Meşhed Allaf tarafından yapılan bir değerlendirmesi için bkz, Gazâlî, *age*, 2016, (b), s. 157-158.

¹⁰² Bedevî, *age*, s.161.

¹⁰³ A. Rıza Karabulut ve A. Turan Karabulut, *age*, C.V, s. 3471.

¹⁰⁴ Karlığa, *age*, C.XIII, s. 520.

¹⁰⁵ İlyas Çelebi, Lalezârî, *DİA*, C.XXVII, 2003, s. 90.

¹⁰⁶ A. Rıza Karabulut ve T. Karabulut, *age*, C.V, s. 3193.

¹⁰⁷ A. Rıza Karabulut ve T. Karabulut, *age*, C.V, s. 3471; M. Tahir Lâlezârî, *el-Mizânü’l-Kavîm fi Ma’rifeti’l-Kıstâsi’l-Müstakîm*, Süleymaniye ktp, Âşir Efendi, nr. 195, vr. 2b’den aktaran Ferruh Özpilavcı, "Gazâlî’nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 7, C. 7, S.13, (2012), s. 190.

¹⁰⁸ Lâlezârî, *age*, vr. 4a-b’den aktaran Özpilavcı, *age*, s. 151.

¹⁰⁹ Bkz, Bedevî, *age*, 1977, s. 161.

¹¹⁰ A. Rıza Karabulut ve T. Karabulut, *age*, C.II, s. 1335

¹¹¹ Yusuf Turan Günaydın, "Gazâlî Tercümeleleri: Osmanlı Devri ve 1928 sonrası için Bir Bibliyografya Denemesi" *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.16, S.30, (2011/1), s.88.

ibn Tibbon tarafından İbraniceye,¹¹² Victor Chelhot tarafından Fransızcaya,¹¹³ Richard J. McCarthy tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.¹¹⁴ Meşhed Allaf Almancaya da çevrildiğini aktarmaktadır.¹¹⁵

Propagandalarında mantığı ve akli delillerin zorunluluğunu reddederek Sünnî bilginlerin ürettiği İslamî epistemolojiyi reddeden Bâtınîlere/İsmâîlîlere karşı bir reddiye olarak yazılan bu eser, kıyasın yerine kullanılan “kıstas”ın beş farklı türünü belirler. Gazâlî bu beş kıstasın tümüyle anlaşıldığında neyin kesin bilgiyi oluşturduğuna dair ihtilafın çözümü kavuşacağını belirtir. Bu yolu takip etmek –yani Aristotelesçi mantığı tatbik- neyin kesin olarak kanıtlanabileceğine ve neyin kanıtlanamayacağına ilişkin ihtilafları çözebilir.¹¹⁶ Gazâlî, bu eseri hakkında, müstakil bir kitap olarak telif edildiğini, anlayarak okunup anlaşıldığında Bâtınîlerin masum imamına ihtiyaç kalmayacağını ve bilginin ölçüsüne ulaşılacağını beyan eder.¹¹⁷ Gazâlî, eserin ilk bölümünün girişinde Ehl-i Talimden biri ile yolculuk esnasında karşılaştığını, bu şahsın kendisine beklemediği birtakım sorular yönelterek tartıştığını ve kendisinin de bu sorulara cevaplar verdiğini belirtir.¹¹⁸ Eser söz konusu şahsın sorduğu sorulara Gazâlî'nin verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Bu eserde Gazâlî, Bâtınîlerin masum imamdan öğrenilebilecek talim doktrinlerini mantık mizanıyla geçersiz kılmayı amaçlamıştır. Mantık kurallarının Kur'an'dan pekâlâ çıkarılabileceğini ortaya koymaya çalışan Gazâlî, doğru bilgiyi "kıstâsü'l-müstakîm" ile ölçtüğünü, bunu da Kur'an'dan talim ettiğini belirtmektedir.¹¹⁹ Mantığın Kur'an kaynaklı olduğunu belirten Gazâlî, eserinde kıyasın bütün şekillerine ayetlerden örnekler vermektedir. Ehl-i havassa hitap eden eserde Gazâlî, Bâtınî muhatabının sorduğu mantık mîzânlarını Kur'an ayetleriyle açıklamaktadır. Burhan olarak isimlendirdiği mîzânın Kur'an kaynaklı olduğunu ifade eden Gazâlî, bu mîzânın şekillerini de Kur'an'dan öğrendiğini belirtir. Bu mîzânların kullanımının da peygamberlerden öğrenilebileceğini ifade eden Gazâlî, masum imamdan talim etme fikrini çürütmeye çalışır.¹²⁰ Eserin Birinci Bölümünde marifet mîzânını anlatan Gazâlî, Kur'an'da "mîzân" kelimesinin geçtiği bazı ayetlerdeki mîzânın manasının Allah'ı tanımanın mîzânı/ölçüsü olduğunu vurgular.¹²¹

Klasik mantığın kıyas şekillerini mîzân-ı teâdül, mîzân-ı ekber, mîzân-ı evsat, mîzân-ı asgar, mîzân-ı telâzum, mîzân-ı teânüd şeklinde isimlendiren Gazâlî, bunların her birinin şekil ve sonuçlarını Kur'an ayetleriyle örneklendirerek beş bölümde anlatır. Eserin yedinci bölümünde şeytanın Kur'an mîzânlarına karşı fasit bir mîzânının olduğunu söyleyen Gazâlî, şeytanın fasit mîzânının örneklerini vererek, Ehl-i talimin bu fasit mîzânla nasıl hataya düştüğünü ortaya koymaya çalışır.¹²² Kur'an'ın ölçülerinin (mîzân) beş tane olduğu belirten Gazâlî, bunların akli ölçüler olduğunu (mîzânü'l-akliyyât)¹²³ ve Allah tarafından konduğunu, Cebrâil tarafından öğretildiğini ve Hz. İbrahim, Hz. Muhammed ve diğer peygamberler tarafından tatbik edildiğini belirtir.¹²⁴

Eserin sekizinci bölümünü masum imama ihtiyaç duymamaya dair iddialarına ayıran Gazâlî, Hz. Muhammed'in ismetinin de taklit yoluyla değil, ortaya koyduğu mîzânlarla tespit edilebileceğini ifade

¹¹² Bedevi, *age*, s. 164, Karlığa, *age*, C.XIII, s.527.

¹¹³ Bedevi, *age*, s. 165; Karlığa, *age*, C.XIII, s.520.

¹¹⁴ McCarthy, *age*, s.287-333.

¹¹⁵ Gazâlî, *age*, 2016, (b), s. 157.

¹¹⁶ Gazâlî, Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve'z-Zendeka, *Mecmû'atü Resâil el-İmâm el-Gazâlî*, içinde, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz), (c), s. 262; Griffel, *age*, s. 192.

¹¹⁷ Gazâlî, *age*, trz, (a), s. 594.

¹¹⁸ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 44.

¹¹⁹ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 48.

¹²⁰ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 50.

¹²¹ Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 48,50.

¹²² Gazâlî, *age*, 2016, (a), s. 110-112.

¹²³ Gazâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, (Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1993), s. 26.

¹²⁴ Gazâlî, *age*, 2016, s. (a), 54,56.

ederek, taklit yoluyla elde edilen inancın sakatlığını ortaya koymaya çalışır.¹²⁵ Son iki bölümde de toplumun ihtilaf karanlığından kurtulmasının yollarını ve re'y ve kıyasın tasviri ve bunların geçersiz tasvirleri ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır.

Gazâlî'nin bu eserlerinden başka Mektebetü'l-Evkâf el-Âmme'de kayıtlı beş varaktan ibaret *Cevâbü'l-Es'ileti'l-Bâtîniyye* ve Millet Yazma Eser/Fatih Kütüphanesi'de bulunan on beş varak *Hamâkatü Ehli'l-İbaha* isminde iki eseri daha bulunmaktadır.¹²⁶ Gazâlî'nin Bâtînlere karşı müstakil olarak kaleme aldığı *Beyânü Fedâihu'l-İmamiyye*¹²⁷ ve *Beyânü Fedâihü'l-İbâhiyye*¹²⁸ isminde iki eseri daha zikredilmektedir. Fakat Bedevî bu eserlerin müstakil birer eser olmadığını, farklı isimlerle zikredilen eserleri olduğunu söylemiştir.¹²⁹ Gazâlî, Bâtînlere eleştiri mahiyetinde telif ettiği bu müstakil eserlerden başka diğer bazı eserlerinde de onlara yönelik eleştirilerini devam ettirmiştir. *el-Münkızü mine'd-Dalâl*, *el-Mustasfâ*, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, *Faysalü't-Tefrika*, *Mişkâtü'l-Envâr*, *Mi'yâru'l-İlm* gibi eserlerinde de bâtnî düşüncüyü eleştirmiştir. Gazâlî'nin bazı eserlerinin ise her ne kadar Bâtînlere karşı herhangi bir reddi ön görmese de yazılma amacının Bâtînîlerin reddettiği re'y ile istidlal yöntemini ortaya koyma gayesi güden eserler olduğu belirtilmektedir. *Esâsü'l-Kıyas* adlı eserinin metin ve çevirisini neşreden Bayram Pehlivan, bu eserin yazılma sebeplerini tartışırken Bâtînîlerin İslamî ilimlerin epistemolojisini belirleyen re'y ve kıyası reddetmelerini bu eserin muhtemel telif sebepleri arasında zikreder.¹³⁰

Sonuç

Gazâlî, İslam dünyasında doğru düşüncenin ve doğru amelin/eylem kendi öz mecrasından saptığını bu sapmanın müsebbibinin de felsefeden beslenen gnostik bilgi anlayışına dayalı Bâtînî ilâhiyat olduğunu düşünmektedir. Bâtînî ilâhiyat, İslam'ın aktüel değerinin kaynağı olan Kur'an nassını sübjektif tevil yöntemiyle tahrif etmektedir. Bu aşırı tevili de imamların otoritesine vererek her türlü hakiki bilginin kaynağını masum imama atfetmektedir. Gazâlî bu anlayışın dini özünden çıkaracağı farkına vararak bilginin objektif/nesnel bir zemine dayanması gerektiğini bunun da mantıklı esaslarla inşa edilebileceğini düşünmüştür. Bu sebeple Bâtînîlerin denetlenemez tevil anlayışlarına ve masum imama ait bilgi oligarşisine karşı çıkararak İslamî bilgi nazariyesini sistemleştirmenin çare ve yöntemlerini aramıştır. Bu hedefi gerçekleştirme işine Bâtînî düşüncenin imhasıyla başlayan Gazâlî, Bâtînîleri eleştirdiği bir dizi eser kaleme almıştır. Bu eserlerin muhtevalarının ortaya konması, Gazâlî'nin Orta Çağ İslam dünyasında dini ihya hareketinin yöntem ve esaslarını anlamaya katkı sağlayacaktır. Zira Gazâlî'nin ihya hareketinin imha tarafı anlaşılmasından ihyası da tam anlaşılacaktır. Ayrıca, Gazâlî'nin dini tecdid misyonunun bu iki basamağı iyi anlaşıldığında tarihte olduğu gibi halihazırda İslam düşüncesinin bazı sapkın gruplar tarafından asli mecrasından çıkarılarak yozlaştırılmasının nasıl önüne geçileceğinin metodolojisi anlaşılacaktır.

¹²⁵ Gazâlî, *age*, 2016, s. (a), 126.

¹²⁶ A.Rıza Karabulut, A. Turan Karabulut, *age*, C. V, s. 3189, 3190.

¹²⁷ Sübkî, *age*, CVI, s. 226.

¹²⁸ Zebîdî, *age*, C. I, s. 41.

¹²⁹ Bedevî, *age*, 1977, s. 340.

¹³⁰ Gazâlî, *Esâsü'l-Kıyâs Fikhî Kıyasın Esası: Tevkif*, (İnceleme-Çeviri-Metin), çev. ve haz. Bayram Pehlivan, (İstanbul: Türkiye Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı, 2019), s. 16-17.

Kaynakça

- Ali b. Velîd, *Dâmiğü'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil*, nşr, Mustafa Galib, Beyrut: Müessesetü İzziddin, 1982.
- el-A'sam, Abdülemir, *el-Mülhak Tercümetü'l-Gazâlî fi Tabakâti'l-Aliyye li'l-Vâsitî*, Beyrut: yy: 1980.
- Aslan, Ali, "Bâkılânî'nin Keşfü Esrârî'l-Bâtînîyye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili", Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Ateş, Ahmet, "Gazâlî'nin "Bâtınîlerin Belini Kıran Delilleri" Kitab Kavâsım Al-Bâtîniyye", *AÜİFD*, (1954), C. III, S. 1-2, (ss. 23-54).
- Ateş, Ahmet, Kastamonu Genel Kitaplığında Bulunan Bazı Mühim Arapça ve Farsça Yazmalar, *Oriens*, S. V/1, (1952), (ss. 28-46).
- Avcu, İsmail, *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîlik*, İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2018.
- Aydınlı, Yaşar, Gazâlî'de Mistik Tecrübe ve Akıl, *Vefatının 900. Yılı Anısına Büyük Mütefekkir Gazâlî*, Ankara: DİB Yayınları, 2013.
- Bedevi, Abdurrahman, *Müellefâtü'l-Gazâlî*, Kuveyt: Vekâletü'l-Matbûât, 1977.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev, İbrahim Akbaba, İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Brobkelmann, C., *GAL*, Leiden: E.J. Brill, 1937.
- Corbin, Henry, "The İsmâîlî Response to The Polemic of Ghazâlî", *İsmâîlî Contrubitions to İslamic Culture*, ed. Seyyid Hossein Nasr Tahran: İmperial Iranian Acedemy of Philosophy, 1977.
- Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi Başlangıçtan İbni Rüş'tün Ölümüne*, çev, Hüseyin Hatemi, İstanbul: İletişim Yayınları, 201, C. I.
- Çağrı, Mustafa, *Gazzâlî*, İstanbul: DİB Yayınları 2016.
- Çelebi, İlyas "İmam Gazzâlî Kimdir" 900. *Vefât Yılında İmâm Gazzâlî*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011, (ss. 19-24).
- Daftary, Ferhad, *Şii İslam Tarihi*, çev, Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alfa Tarih, 2016.
- Erkal, Mehmet, "el-Ahkâmü's-Sultaniyye", *DİA*, C. I, 1998, (ss. 555-556).
- es-Sehâvî, Şemseddin, *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme et-Târih*, thk, Franz Rosenthal, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Galib, Mustafa, *A'lâmü'l-İsmâîliyye*, Beyrut: Dâru'l-Yegazatü'l-Arabiyye, 1964.
- Gazâlî, Ebû Hâmid, el-Münkızü mine'd-Dalâl, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz, (a)
- Gazâlî, *Bâtîniğin İçyüzü*, çev, Avni İlhan, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Gazâlî, *Cevâbü'l-Mesâilü'l-Erbe'i elletî Seelehe'l-Bâtîniyyetü bi-Hemedân*, thk ve nşr, Muhammed Abdü, Lübnan 2011.
- Gazâlî *Cevâhirü'l-Kur'an*, thk, Muhammed Reşid Rıza el-Kabbânî, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1986.
- Gazâlî, *Cevâhirü'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990.
- Gazâlî, *el-Kıstâsü'l-Müstakîm Dosdoğru Ölçü*, Çeviren ve Yayına Hazırlayan İbrahim Çapak, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Gazâlî, el-Maznûnü bih alâ ğayri Ehlih, *Mecmû'atü Resâil el-İmam el-Gazâlî* içinde, Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz, (b).
- Gazâlî, *Esâsü'l-Kıyâs Fikhî Kıyasın Esası: Tevkîf*, (İnceleme-Çeviri-Metin), çev, ve haz, Bayram Pehlivan, İstanbul: Türkiye Yazma Eseler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Gazâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, Riyad: Mektebetü'l-Abîkân, 1993.

- Gazâlî, Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslam ve 'z-Zendeka, *Mecmû'atü Resâil el-İmâm el-Gazâlî*, içinde, Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz, (c).
- Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, (A. Bedevi neşri), 1964.
- Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, (Muhammed Ali el-Kutub neşri), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.
- Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, nşr, Abdurrahman Bedevi, Kuveyt: Dâru'l-Kütübî's-Sakâfiyye, 1964.
- Gazâlî, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.
- Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, thk, Seyyid İmran, Kahire: Dâru'l-Hadis, 2004, C. II.
- Gazâlî, *İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, thk, Meşhed Allaf, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016, (b).
- Gazâlî, *Kitab-ı Kavâsimü'l-Bâtîniyye Bâtînîlerin Belini Kıran Deliller*, Tercüme ve Neşreden, Ahmet Ateş, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Gazâlî, *Mizânü'l-Amel*, thk, Süleyman Dünya, Mısır: Dâru'l-Meârif, 1964.
- Gazâlî, Sırru'l-Âlemîn ve Keşfü mâfi'd-Dâreyn, *Mecmûatü Resâil el-İmâm el-Gazâlî* içinde, Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, trz, (d).
- Gibb, Hamilton A. R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Çevirenler, Kadir Durak v. dğr, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Goldziher, Ignaz, *Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtîniyya- Sekte*, Leiden: Vormals E.J. Brill, 1916.
- Gölcük, Şerafettin “Bâkılânî”, *DİA*, C. IV, 1991, (ss. 531-535).
- Griffel, Frank, *Gazâlî'nin Felsefi Kelâmı*, çev, İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Günaydın, Yusuf Turan, “Gazâlî Tercümeleeri: Osmanlı Devri ve 1928 sonrası İçin Bir Bibliyografya Denemesi” *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C.16, S.30, 2011/1, (ss.63-90).
- Hakyemez, Cemil, Yurtalan, Betül, “Mütেকaddimûn Eşarîlerinin Şîlik Eleştirileri (Bâkılânî Örneği)”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.7, S.14, (2018), (ss.57-72)
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr, *Târihu Bağdat*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004, C. IV.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, yy: Dâru'l-Fikr, 1986, C.XII.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah, *Şezerâtü 'z-Zehab*, thk, Mahmud el-Arnaûd, Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986, C. VI.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir, *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*, Kahire: Mektebetü Dari't-Türâs, 1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk, Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmiyye, 1992.
- İlhan, Avni, *Bâtîniğin İçyüzü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 2019.
- İlhan, Avni, *Bâtîniyye*, *DİA*, C.V, 1992, (ss. 190-194)
- İlhan, Avni, *Fedâihu'l-Bâtîniyye*, *DİA*, C. XII, 1995, (ss. 291292).
- İlyas Çelebi, Lalezârî, *DİA*, C.XXVII, 2003, (ss. 89-90).
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturîdilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Karabulut, Ali Rıza “Gazâlî'nin Eserleri”, *Ebu Hamid Muhammed el-Gazâlî (1058-1111)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, (1988), (ss.227-248).
- Karabulut, Ali Rıza ve Karabulut, Ahmet, Turan *Mu'cemü't-Tarihi't-Türasi'l-İslamî fî Mektebâti'l-Alem (el-Mahtûtât ve'l-Matbû'ât)*, Kayseri: Dâru'l-Akabe, 2001, C.V.
- Karlığa, H. Bekir, “Gazzâlî, Eserleri”, *DİA*, C. XIII. 1996, (ss. 518-530).
- Kaya, Mahmut ve Kaya, M. Cüneyt, *Gazzâlî Kelam ve Halk İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm el-Kânûnu'l-Küllî fî't-Te'vîl, Neşir, Tercüme ve İnceleme*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

- el-Kerecî, Ebû Tâhir, *el-İtikâdü'l-Kâdirî*, thk, Muhammed el-Abdullatif, yy: Mecelletü Câmîatü Ümmü'l-Kura, 1427.
- el-Mâverdi, Ebû'l-Hasen, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Kâdir-Billâh”, *DİA*, C. XXIV, 2001, (ss. 127-128).
- McCarthy, Richard J., *Freedom and Fulfilment*, Boston: Twayne Publishers, 1980.
- Öz, Mustafa, “Ali b. Muhammed b. Câfer”, *DİA*, C. II, 1989, (ss. 413).
- Özervarlı, M. Sait, “Gazzâlî, Kelâm İlmindeki Yeri”, *DİA*, 1996, C. XIII, (ss. 505-511).
- Özpilavcı, Ferruh “Gazâlî'nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 7, C. 7, S.13, (2012) (ss. 185-198)190.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *El-İmamü'l-Gazâlî*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.
- Şehristânî, Muhammed, *el-Milel Ve'n-Nihal Dinler Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi (Metin-Çeviri)*, çev, Mustafa Öz, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- es-Sübki, Taceddin, *Tabakâtü's-Şafi'iyeti'l-Kübra*, thk, Muhammed Mahmud et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, yy, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1976.
- Şiblî Nümânî, *Gazâlî*, çev, Yusuf Kara, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012.
- Tekin, Mustafa, “Gazâlî: Soyut Okumalar ve Kalıp Yargıların Ötesinde”, *TYB Akademi*, Yıl. 1, S. I, (2011), (ss. 31-49)
- Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)* çev, Hanifi Özcan, Samsun: Etüt Yayınları, 2003.
- Yıldırım, Ergün, “İslâmizm, İslamlaşma ve İttihad-ı İslâm” *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, ed, İsmail Kara, Asım Öz, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza, *İthâfî's-Sâde*, Beyrut: Matbaatü'l-Meymeniyye, 1994, C.I.
- Zehebî, Ebû Abdillâh, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, Kahire: Dâru'l- Hadis, 2006, C. XIV.